

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ II

Прилози истраживању

Ирина Деретић

(приређивач)

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ ЕРОТОЛОГИЈИ АНИЦЕ САВИЋ РЕБАЦ

ИРИНА ДЕРЕТИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Апстракт: Три су битне претпоставке за разумевање еротологије Анице Савић Ребац, а то су: 1. однос филозофије и књижевности; 2. специфичност њене методе; 3. мистичка духовна историја. У овом раду ћемо настојати да покажемо како Аница Савић Ребац има кохерентно схватање двострукости и јединства Ероса у грчкој филозофији и књижевности, које је у извесним сегментима и оригинално. Ући ћемо у продуктиван, критички дијалог са кључним рефлексијама о Еросу Анице Савић Ребац како бисмо одредили домете и границе њене „мистичке” еротологије, која је превасходно платонистичке провенијенције. У том контексту показаћемо да је њено полазно становиште у испитивању Ероса филозофско, као и то да у њеном тексту доминира филозофско промишљање.

Кључне речи: Аница Савић Ребац, Ерос, филозофија, књижевност, платонизам, мистичка духовна историја.

Мало је аутора у нашој култури са тако изузетном ерудицијом какву је имала Аница Савић Ребац (1892–1953). Она се испољава у темељном познавању класичних и модерних језика, подробном знању духовних феномена из готово свих хуманистичких дисциплина, а посебно из филозофије и књижевности, те у лакоћи с којом она успешно повезује те разнородне

феномене, успевајући да сагледа њихову сложену структуру. Ова српска списатељица је обавештена и о компаративним студијама, у којима утврђује европско или неевропско порекло одређених феномена.¹

Осим тога, Аница Савић Ребац изванредно познаје не само грчку културу већ и њој савремену рецепцију те културе, према којој се најчешће критички одређује, настојећи да пружи одговарајућу аргументацију за неки став одређеног аутора или против њега. Исто тако, она прати и њој савремене токове у филозофији, књижевној теорији, психологији, историји културе. Треба истаћи и то да се у њеном тексту, нарочито у дисертацији *Предплатонска еротологија*, увек распознаје прецизно постављена разлика између античких извора на које се позива, њиховог историјског развоја, савремене интерпретативне рецепције античких текстова, као и властитог тумачења.²

На основу увида у њен опус препознатљив је изразити дар за синтетичко истраживање – она успева да врло разнородне појаве сагледа као јединствену целину. Савић Ребац појединачне случајеве неоспорно познаје, али се често не удубљује у њихову подробију анализу. Више јој је стало да осветли генезу феномена него да протумачи сву сложеност његовог смисла у некој од фаза развоја тог феномена. У радовима она не презентује само специјалистичко знање једног или другог места у литератури, што у највећој могућој мери поседује, већ улази у обухватнија повезивања на први поглед диспаратних мотива, смела поређења и интелектуално храбра супротстављања ауторитетима тадашње хеленистике.

Њене рефлексije су преточене у јединствен и рафиниран израз, у дуге, развијене, али складно написане реченице, у којима се уочава утицај немачког вокабулара, будући да је она превасходно проучавала секундарну

1 Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1984, на пример, стр. 127, белешку 28. Реч „претплатонска” из наслова дисертације Анице Савић Ребац пишемо онако како ју је она писала као „предплатонска”, дакле, без једначења по звучности.

2 Светлана Слапшак с правом апелује да „ако још неко, као што је раније био случај, жели да писање Анице Савић Ребац тумачи искључиво као лирско визионарство, нека се над *Предплатонском еротологијом* добро замисли”. Уп. С. Слапшак, „Уводна студија”, у: Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 17.

Строго појмовно извођење, кохерентна аргументација за неки став или против њега, критички однос према примарним и секундарним изворима, који доминирају у дисертацији Анице Савић Ребац, тешко да се могу повезати са имагинативним, мистичким и асоцијативним мишљењем, које јој се каткада приписује.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

литературу на овом језику. Не заборавимо да су немачке студије у области хеленистике квалитетом, продубљеношћу, али и истраживањем примарних извора биле без премца у првој половини XX века. Потом, реченица Анице Савић Ребац садржајна је, језгровита и згуснута, те се стиче утисак како она тежи да у једном даху каже толико тога.

То запажање се више односи на њену дисертацију о Еросу, а мање на друге студије на ту тему, које су писане у опуштенијем, есејистичком маниру, премда ни оне нису без појмовне строгости. Одмах пада у очи управо надахнутост с којом пише Савић Ребац: њен текст не само што говори о Еросу већ је снажно еротизован, те се слободно може казати како страственост,³ интимна блискост или, како би рекао Платон, непрекидно „друговање” са самом ствари, готово спајање с њоме, краси све што је ова ауторка написала.

Дело Анице Савић Ребац, нажалост, остало је недовршено, и то не стога што је ова ауторка пред себе поставила висок интелектуални циљ који није могла да досегне или пак због дисперзивности њених интелектуалних интересовања. Није довршила свој еротолошки пројекат из разлога иначе тако честих у српској култури – несрећан стицај околности, ратови и животне недаће, те неразумевање средине и каткад њено слепило онемогућавају потпун и континуиран развој оригиналних и изузетних личности, каква је несумњиво Аница Савић Ребац.⁴

Она није успела да подрбно развије свој еротолошки пројект упркос томе што је била и начитана и изузетно талентована, и то управо за синтетичке подухвате. Разлог недовршености њеног рада, дакле, треба тражити у спољашњим околностима из њеног живота: испрекиданом школовању због рата, недоступности научне литературе неопходне за писање, те у томе

3 Велики број тумача мисли Анице Савић Ребац скреће пажњу на страствену компоненту њеног стваралаштва. На пример, Љиљана Црепајац с правом наглашава њен „страствени истраживачки дух, самим Еросом надахнут”. Уп. Љ. Црепајац, „Уводна реч”, у: Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 7. У свом постмодернистички интонираном тексту Нада Поповић Перишић говори о Аничиној „љубави према тексту”. Уп. Нада Поповић Перишић, „Аница Савић Ребац: место љубави”, у: *Студије и огледи I-II/Аница Савић Ребац*, приредила Даринка Зличић, Нови Сад, 1988, стр. 213.

4 Упореди луцидан текст Ксеније Марицки Гађански под називом „Година живота и године лутања” (у књизи: *Из другог угла: Огледи о српској књижевности*, Нови Сад, 2009, стр. 60–85) о Аници Савић Ребац; њено је стваралаштво по много чему слично Аничиним – између осталог, и по томе што је проф. Ксенија Марицки Гађански и сама уједно филозоф и класични филолог.

што није добила универзитетско место од самог почетка, што је радила послове у којима није могла да развије све своје интелектуалне и креативне потенцијале.⁵

Једном речју, несрећан стицај околности, „случај комедијант”, како би рекао Црњански, и те како је био неповољан за научни рад Анице Савић Ребац, будући да такав напор изискује растерећеност од нужности и потреба свакодневице, те сталну усмереност на научно истраживање. Поврх тога, чињеница што је била жена, без обзира на сву њену софистицирану образованост, дар и интелигенцију, највероватније је била још једна отежавајућа околност у времену у којем је живела, као и у средини која није имала разумевања за изузетне и другачије жене. Није добила ни признање које је заслужила, упркос томе што је била зналац „светског формата”,⁶ чак је њен рад озбиљно довођен у питање.⁷

Три су битне претпоставке за разумевање еротологије Анице Савић Ребац, а то су: 1. однос филозофије и књижевности; 2. специфичност њене методе; 3. мистичка духовна историја. Прво ћемо расветлити ове три претпоставке, које је, по нашем мишљењу, неопходно размотрити како би се адекватно протумачиле њене еротолошке рефлексије. Потом ћемо показати да ова ауторка заступа кохерентно и специфично схватање Ероса које је платонистичке провенијенције, те је у извесним сегментима и оригинално. Циљ нам је, такође, да критички сагледамо рефлексије Анице Савић Ребац о Еросу, те да одредимо домете и границе њене еротологије. Наравно да се такво становиште одређује преваходно кроз њено испитивање Ероса у грчкој култури, али се може применити и на остале њене радове.

5 Ксенија Марицки Гађански у документованом и садржајном тексту открива врло важне биографске податке о Аници Савић Ребац у вези с њеним боравком и универзитетским радом у Скопљу, из чега се јасно види да се „злопатила са својим професионалним ангажманом, без сигурности и радног континуитета”. Уп. „Просопографска белешка: Аница Савић Ребац”, у: *Свеске Матице српске: грађа и прилози за културну и друштвену историју*, Серија књижевности и језика, стр. 15–16.

6 Уп. *ibid.*, стр. 16.

7 Врло занимљиво је то што је за њен избор у доцентско звање био највећи српски хелениста Милош Н. Ђурић, а против њега је био познати српски албаноолог Дубровчанин Хенрик Барић, због тобожње мањкавости методолошког поступка у њеној дисертацији. Уп. Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, Плато, Београд, 2009, стр. 325.

2. Између филозофије и књижевности

Полазећи од „суженог”, редукованог појма филозофије, неко би можда могао устврдити да Аница Савић Ребац није филозоф у аутентичном смислу те речи, и то из више разлога. Она себе неретко карактерише као класичног филолога, као историчара идеја или пак књижевног историчара. Потом, њен стил писања је врло често есејистички, пун асоцијација, метафора, историјских реминисценција и осталих литерарних поступака. Поврх тога, интересовања Анице Савић Ребац надилазе теме које спадају само у филозофију, а аутори о којима пише нису искључиво филозофи. Додајмо још и то да су о њој знатно више писали класични филозофи и књижевни историчари него филозофи.

На основу тих карактеристика можда би неки ригидан, недовољно рафиниран „историчар филозофије” – ограничених интелектуалних видика, премда често ауторитативних ставова, чији је приступ пре доксографски него херменеутички – ту неоспорно изузетно значајну интелектуалку искључио из историје српске филозофије, „детронизујући” њен рад као литерарни, без незаобилазне строге рационалне аргументације, такав у којем преовладавају еквивокне метафоре, а не унивокни појмови. Овакво просуђивање је у потпуности нетачно упркос присуству есејистичких момената у њеном делу.

Аргументација Анице Савић Ребац изведена је строго и документована како примарним тако и секундарним изворима; њен начин излагања је херменеутички истанчан, док је начин расуђивања добро изваган, дубоко промишљен, те врло обазрив, нарочито када је реч о изношењу децидираних ставова.⁸ Код ове ауторке су полетност и надахнуће у равнотежи са изнијансираним и пажљивим вагањем разлога. Надахнута мисао није распршена, дисперзивна и без поенте, већ строго усмерена ка извођењу исправних закључака.

Па ипак, све то би могао да буде и начин излагања историчара књижевности или класичног филолога, а не само филозофа. Чак и уколико би се такав став и усвојио, нико не би могао да порекне постојање дубоких филозофских рефлексија у њеном делу, њену филозофску образованост, као и чињеницу да се ова списатељица бавила једном од средишњих тема

⁸ То нарочито важи за њене две кључне књиге: *Предплатонску еротологију* и *Античку естетику и науку о књижевности* (објављена први пут постухумно 1955. године, Култура, Београд).

грчке филозофије и културе, а то је појам Ероса. Уколико филозофија саму себе разуме не као истискивање „нефилозофских” садржаја ради долажења до онога што је чисто „филозофско”, већ као интегративну и синоптичку дисциплину духа која тежи да сагледа целину, онда је стваралаштво Анице Савић Ребац у значајној мери филозофског карактера.

У овом раду отићи ћемо корак даље од таквог разумевања места Анице Савић Ребац у српској култури⁹ по којем је она класични филолог и којој су филозофски садржаји блиски, у том смислу што ћемо настојати да покажемо како је становиште од којег полази у своме истраживању филозофско са истакнутим ауторефлексивним моментом. При томе треба истаћи и то како је у њеном стваралаштву изузетно значајно управо филозофско преиспитивање феномена, што се манифестује у рефлектовању тих феномена у целини и јединству њиховог духовноисторијског развоја, те уверење да временитост саодређује неку духовну појаву.

Па ипак, неоспорно је и то да је она била и књижевни историчар, рафинираног књижевног укуса и сензибилитета, која је тумачила како светска (нарочито хеленска) тако и српска књижевна дела, те је писала и преводила песме. Њено становиште се најбоље може одредити као оно које је између историје књижевности и филозофије,¹⁰ те су теме којима се бавила превасходно филозофско и књижевно стваралаштво. Такво становиште она ефектно формулише у облику питања: „Јер, ко ће, у принципу, да одреди границе између 'чисте', спекулативне поезије и чисте или строго научне спекулације? И све када би то било могуће – ко би могао да прикаже њихов историјски постанак и развој, не узимајући у обзир њихов узајамни утицај?”¹¹ Поготову када је реч о грчкој филозофији, посебно еротологији, такво раздвајање је готово немогуће, па чак није ни плодотворно, будући

9 У аналитичком, конзистентном и сигурно вођеном раду Петар Милосављевић износи схватање, следећи Мирона Флашара („Аница Савић-Ребац и изучавање генесе *Луце микрокосма*”, *Књижевност*, 1968/69, стр. 194–223), по којем Аничина методолошка промишљања увелико подсећају на тезе америчког филозофа Артура Лавцоја (*Arthur Lovejoy*, 1873–1967), најистакнутијег представника методе историје идеја. Уп. Петар Милосављевић, „Истраживачки метод Анице Савић-Ребац”, у: *Студије и огледи I–II/ Аница Савић-Ребац*, приредила Даринка Зличић, Нови Сад, 1988, стр. 86–95.

10 Мишљење Анице Савић Ребац, како исправно каже Мирко Аћимовић, у значајној је мери естетичког карактера. Уп. Мирко Аћимовић, „Естетичко мишљење Анице Савић-Ребац”, у: *Српска естетика XX века*, Београд, 2000, стр. 61–70.

11 Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 25.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

да се редуковањем феномена на само један његов аспект осиромашује, а каткада и онемогућава његово адекватно сагледавање, нарочито када је реч о граничним феноменима, који спадају у различите сфере људског духа.¹²

При томе би требало имати у виду и то да је Аница Савић Ребац и те како свесна и разлике између филозофије и изузетних књижевних дела, која се састоји и у томе што је песнички израз лични говор, док је филозофска спекулација надлична и општа, премда у својим највреднијим изданима и једна и друга дела теже да изразе апсолутно. Уколико би филозофија одустала од књижевног израза, лишила би се не само потенције метафоричког говора, који и у филозофији може да нађе места, већ и филозофских рефлексивних песника, који су каткада прегнантнији и дубљи од појединих „строго” филозофских расправа.

Поврх тога, поставља се и начелно питање може ли се филозофија „ослободити” од свега метафоричког, алузивног, поредбеног, од свега песничког. Проучавање једног појма у предсократовској филозофији, у којој су знатно заступљени и митски и метафорички елементи, не би било адекватно уколико би се ти аспекти ових филозофија пренебрегавали или сасвим остављали по страни. Управо *Предплатонска еротологија* представља место укрштања филозофије и песништва, историјскофилозофског и књижевноисторијског приступа; творевине духа које су предмет њеног разматрања првенствено су филозофска и песничка дела, а поготову поетски артикулисана филозофска дела, као и књижевна дела спекулативног карактера.

2. Метода еротологије Анице Савић Ребац

Своју докторску дисертацију Аница Савић Ребац започиње рефлектовањем властите истраживалачке позиције, или, како она каже, „самооправдањем” свога рада. То показује да ауторка улази у тему с пуном свешћу о потреби излагања свих освешћених претпоставки које чине основу њеног испитивања, потом да је потребно показати и значај теме, као и ваљаност начина истраживања, те описати духовни хоризонт од којег се полази и у којем се истраживање креће. При томе, она истиче један од основних

12 Аница Савић Ребац говори о ликовним представама Ероса. Уп. *ibid.*, стр. 84.

херменеутичких увида, а то је да сама тема, у конкретном случају тема Ероса, одређује и начин њеног испитивања, каткада и „против воље истраживача”.¹³

То значи да ће се неки феномен боље разумети, дубље и свестраније сагледати ако метода тог испитивања буде у сагласју са оним што се испитује, те је њему иманентна, а не споља наметнута поступцима који највише одговарају субјекту истраживања или су уобичајени у истраживачкој пракси у одређеном домену. Истраживач мора, како исправно сматра Аница Савић Ребац, испитивати начинима који иду против његових властитих жеља и тема уколико тако налажу природа и иманентна логика предмета истраживања. Да сумирамо, облик и начин изучавања морају бити прилагођени садржају истраживања, а не обратно.

На почетку првог поглавља дисертације о Еросу, објављеног и на немачком језику,¹⁴ Аница Савић Ребац формулише једну од кључних филозофских тежњи, а то је да се изнађе „један извор и јединствени почетак” за „многоструке појаве”.¹⁵ Филозофски рад од самих почетака настоји да открије, те разуме и опише како се у основи привидно диспаратних, наизглед неповезаних момената и манифестација нечега налази неко јединство, са свешћу да у том јединству треба да остану очуване, а не поништене диференциране специфичности тог мноштва. Па ипак, поставља се питање да ли ауторка трага за почетком у смислу временског појављивања неког феномена или пак за принципом или основом мноштва разноликих појава. Чини се како Аница Савић Ребац свакако тежи да утврди одређене константе у развоју Ероса, и то тако што ће у свом испитивању поћи од временски првих, односно најстаријих испољавања тог феномена у архајској грчкој култури.

Но, она показује обазривост и оправдану херменеутичку скепсу када је реч о стремљењу, иманентном људском духу, да се то јединство тражи у најпримитивнијим облицима, а да се развијено може протумачити тако што ће се изучити његови извори. Упозоравајући на „границе” методског поступка трагања за временским праизворима неког феномена, она исправно скреће пажњу на то да се ту сусрећемо с недиференцираном сложеносћу и разнородношћу тог феномена у којем је тешко изнаћи неко јединство, које се да̂ препознати тек у познијим, развијенијим формама. Исто тако, могли

¹³ *Ibid.*, стр. 19.

¹⁴ Anica Savic Rebac, „Kalistos”, *Wiener Studien*, 1–2 (1937), стр. 200–207.

¹⁵ Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 31.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

бисмо додати и то да Аница Савић Ребац пропушта да примети како је свако наше изучавање временских почетака увек посредовано и историјским хоризонтом, као и филозофским становиштем онога који те изворе хоће да разуме и интерпретира, те је заправо увелико проблематична тежња да се извори протумаче на непосредован начин.

Методу коју Аница Савић Ребац примењује у свом преиспитивању Ероса она сама назива „генетичким истраживањем” неког феномена. Он се истражује у развоју, проналази се његово исходиште, које није „примитивно”, већ најчешће дисперзивно и сложено, попут хегеловске „неодређене општости”, потом се тај феномен изучава кроз специфичност својих фаза, затим се те фазе или њихови главни моменти подробно и исцрпно осветљавају, с тенденцијом да се више фазе сматрају развијенијим, диференциранијим него оне које им претходе. Тај развој ауторка не сагледава монолитно, већ је он испосредован читавим сплетом разнородних и сложених утицаја, нити сматра да су све карике у том „развојном ланцу” нужне.¹⁶

Херменеутичка *Wirkungsgeschichte* манифестује се, премда не сасвим освешћено, у истраживањима наше ауторке тако што она духовне феномене не посматра изоловано, апстрактно, већ их увек поима у контексту разнородних, каткада и међусобно супротстављених утицаја и духовних учинака, те проучава различите нивое и степене њиховог узајамног деловања. Поврх тога, Аница Савић Ребац је блиска једном од средишњих херменеутичких увида (о међудејству) зато што сматра да ниједно истраживање није довршено и окончано, него је увек отворено за неко друго, можда сасвим другачије преиспитивање.

Према мишљењу Анице Савић Ребац целовито сагледање продуктивних духовних утицаја представља начин на који се један духовни феномен конституише. У том смислу она више истиче сличности, оно што повезује различите дисциплине духа у времену, него што разлаже, анализира одређени феномен, што не значи да разлике не уочава и не утврђује. Откривање сличности у ономе што је на први поглед сасвим различито сачињава особену одлику истраживања и промишљања Анице Савић Ребац.

16 С. Слапшак с правом наглашава да Аница Савић Ребац не пада олако у еволуционизам, нити пак да „њена идејна реконструкција не одговара потпуно генетичком методу”. Уп. С. Слапшак „Уводна студија”, у: Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 16–17.

3. Ерос као средишња тема и мистичка филозофија светлости као њена позадина

Тема Ероса средишња је у раду Анице Савић Ребац. Љубав¹⁷ представља носећу идеју и инспирацију у њеном раду, те рефлексије о љубави у свим њеним манифестацијама прожимају њено стваралаштво у целини, па се јављају и у оним радовима Анице Савић Ребац чија тема није Ерос или није искључиво Ерос. Феноменом Ероса наша списатељица се бавила у континуитету, пратећи различите облике његовог испољавања, почевши од предсократоваца, преко компаративне студије о Платоновом и хришћанском разумевању љубави, све до улоге љубави у Спинозиној филозофији. Према првобитној замисли, коју је сама Аница Савић Ребац експлицирала у примедби на крају увода у *Предплатонску еротологију*, њено изучавање грчког разумевања Ероса требало би да се састоји из три дела: 1. од почетка грчке филозофије и песништва па до Платона, где је примарно значење Ероса као покретача, 2. платоновско, где он значи посредника (од Платона до Дионисија Псеудо-Ареопагита) и 3. где је Бог љубав, који према нашој ауторки, обухвата период од Дионисија Псеудо-Ареопагита до Дантеа.¹⁸

17 У већ поменутом есеју о месту љубави код Анице Савић Ребац, Нада Поповић Перишић исправно запажа да наша ауторка „прати развој Ероса од космичког принципа до трансформације у спекулативну интериорност”, али је увелико проблематична и у најмању руку натегнута њена тврдња да је то „обележено у два фигурама: у Нарцису и Одисеју” – и то најмање из два разлога. Прво, Аница Савић Ребац се у еротолошким студијама не бави ни ликом Нарциса ни ликом Одисеја. И што је још важније, аутоеротична љубав, те љубав према породици и отаџбини нису чак ни на маргини еротолошких рефлексија Анице Савић Ребац. Уп. Нада Поповић Перишић, „Аница Савић Ребац: место љубави”, у: *Студије и огледи I–II/Аница Савић Ребац*, приредила Даринка Зличић, Нови Сад, 1988, стр. 212. Она је написала још један краћи есеј о Еросу у делу Анице Савић Ребац. Уп. Н. Поповић Перишић, „Између ероса и логоса”, у: *Ibid.* стр. 126–131.

18 Наравно да се у вези с крајњом тачком њеног еротолошког пројекта Аници Савић Ребац може упутити критички усмерено питање зашто сматра баш песника Дантеа чији су стихови о љубави недвосмислено високих мисаоних домета крајњом тачком у еволуцији овог појма. Да ли зато што овај песник највише одговара интелектуалним и естетским преференцијама наше ауторке или иза тога стоје неки други, утемељенији разлози? Развојној линији разумевања Ероса од Платона до Дионисија Ареопагита не може се упутити примедба ове врсте, будући да постоји заједничка нит која спаја

Њена дисертација се бави само првом етапом у развоју Ероса у оквиру њене планиране еротологије.

У уводном поглављу дисертације Аница Савић Ребац своју тему оправдава и тиме што се њоме нико није бавио на тај начин. Тиме она неће ни да потцени постигнућа других нити да прецени сопствени рад. Напротив, она већ на самом почетку показује да је на њу утицао одређен број интелектуалаца изузетне ерудације и немерљивих резултата. Пре свега, треба поменути оснивача класичне филологије Виламовица (Ulrich von Willamowitz-Moellendorff),¹⁹ врсног зналца Платона, који је, између осталог, истражио тему од суштинске важности за Аницу Савић Ребац, те драгоцене подробне студије попут Брунсове (Ivo Bruns)²⁰ о атичком, Ритерове (Konstantin Ritter)²¹ и Робинове (Leo Robin)²² о Платоновом, као и Арнуове (René Arnou)²³ о Платиновом схватању Ероса. Њен пројекат је оригинално замишљен у том погледу што књиге која би целовито проучила разуђен развој појма Ероса од најранијих грчких мислилаца преко Платона, Плотина и хришћанског неоплатонизма до ренесансе једноставно нема, нити је тако амбициозан пројект икада остварен.

Премда је остварила само први део свог еротолошког пројекта, треба имати у виду и друга дела у којима је писала о Еросу. У прилог томе ауторка пружа један врло плаузибилан разлог, а то је да је она *Предплатонску еротологију* написала с непрекидним „погледом на целину развоја” тог појма. Стога је неопходно реконструисати филозофску и уопште духовну традицију, коју Аница Савић Ребац има у виду када говори о целини развоја појма Ероса.

У позадини њене еротологије налази се духовна традиција, другачија од историје грчке филозофије како ју је видео Аристотел у алфа књизи *Метафизике*, по којем филозофија започиње физиком или филозофијом природе. Аристотеловска слика почетака и развоја грчке филозофије сматра се водећим током европске филозофије. Друга традиција европске духовне историје коју Аница Савић има у виду јесте „спекулативна мистика”.

Платона, Плотина, неоплатонизам и хришћански неоплатонизам, те се у историји западног мишљења тај развојни пут управо тако и сагледава.

19 Ulrich von Willamowitz-Moellendorff, *Plato*, Bd. 2, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1920.

20 Ivo Bruns, *Die attische Liebenstheorien*, Leipzig: B. G. Teubner, 1900.

21 Konstantin Ritter, *Platonische Liebe*, Tübingen, 1931.

22 Leo Robin, *La théorie platonicienne de l'amour*, Paris, 1908.

23 René Arnou, *Le désir de Dieu dans la philosophie de Plotin*, F. Alcan, Paris, 1921.

Исходиште те традиције се налази у орфичким списима,²⁴ који су слабо сачувани, јер су били тајни, и провлачи се кроз Платонову и Платинову филозофију, али и уопште неоплатонизам; видно је заступљена у хришћанском неоплатонизму, у учењу њеног родоначелника Дионисија Ареопагита, затим код кападокијских отаца, те Максима Исповедника, потом у теологији Симеона Новог Богослова, чије мистичко учење о љубави, нажалост, Аница Савић Ребац и не спомиње, а најпосле нарочито код немачких мистичара Мајстера Екарта и Николе Кузанског. Премда је овај духовноисторијски лук у делима Анице Савић Ребац недовољно разрађен и осветљен, те нису наведени довољни разлози за интерпретативну реконструкцију управо тог развоја, он није без основа, те се далеко прецизнијим и развијенијим појмовним апаратом артикулише у делима како тадашњих, тако и данашњих, нарочито немачких филозофа²⁵ и теолога.

И пре него што наставимо критичко разматрање еротологије једне од најобразованијих српских интелектуалки, настојаћемо да се само у кратким цртама осврнемо на сам појам мистике, који готово увек изазива подозрење код неких рационалистички оријентисаних филозофа, а посебно на нашим просторима, где је „мистично” било дифамирано и из идеолошких разлога. Под мистичким учењима²⁶ обично се подразумевају тајне доктрине које

24 Уп. *Orphicorum fragmenta*, ed. O. Kern, 1922.

25 О схватању мистике у времену у коме је живела и стварала Аница Савић Ребац, коју и сама наводи, видети: Н. Leisegang, *Pneuma-Hagion: Der Ursprung des Geistbegriffs der synoptischen Evangelien aus der griechischen Mystik*, Leipzig, 1922. Упоредити и врло информативну књигу о развоју филозофске мистике: J. Bernhart, *Die philosophische Mystik des Mittelalters von ihren antiken Ursprüngen bis zur Renaissance: Mit Schriften und Beiträgen zum Thema aus den Jahren 1912–1969*, hrsg. von Manfred Weitlauff, Anton H. Konrad Verlag, Weissenhorn, 2000, као и речник мистике: Peter Dinzelsbacher (Hrsg.): *Wörterbuch der Mystik*, 2. Aufl., Kröner, Stuttgart, 1998.

Велику захвалност дугујем своме професору Вернеру Бајервалтесу, који ме је увео у ову значајну традицију европског мишљења. Његова садржајна и дубока предавања током летњег семестра 1996. године на Универзитету „Лудвиг Максимилијан” (Ludwig Maximilian Universität) у Минхену, те интензивни разговори с њим омогућили су ми да проникнем, између осталог, и у неке аспекте филозофске мистике, нарочито оне неоплатонистичко-хришћанске провенијенције. Уп. Werner Beierwaltes, *Platonismus in Christentum*, Frankfurt am Main, 2001; као и српски превод: Вернер Бајервалтес, *Платонизам у хришћанству*, прев. Часлав Копривица, Београд 2009; затим: W. Beierwaltes, Н. U. von Balthasar, А. М. Haas *Grundfrage der Mystik*, , Einsiedeln, 1974.

26 У вези са значењем појма „мистике” упоредити врло информативну и садржајну одредницу „Mystik”, Johannes Hoffmeister, у: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, Verlag von Felix Meiner in Hamburg, zweite Auflage, 1955, стр. 417.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

нису до краја ни саопштите, нити се дају изрећи у језику свакидашњице или у потпуно рашчлањеном рационалном и научном дискурсу, те стога мистички мислиоци своја учења излажу обазриво, посредством симбола и алегорија. У њихов *Weltanschauung* спада и то што се људски однос према свету и Богу не промишља као подвојен, већ као тежња ка нераскидивом јединству, при чему се душевно-духовни доживљај тог јединства у теоријско-сазнајном смислу може разумети као непосредно, потпуно сагледавање највиших ентитета, које се описује метафорама светлости, изненадне и потпуно обасјавајуће визије.

Платоново или, прецизније речено, платоновско разумевање Ероса провлачи се кроз све списе Аница Савић Ребац о Еросу. Упркос томе што сматра да грчко разумевање Ероса врхуни у Платону, ниједну засебну студију није посветила његовом схватању Ероса. Додајмо и то да је она после завршене дисертације објавила још два рада о љубави: „Платонска и хришћанска љубав” и „Љубав у филозофији Спинозиној”.²⁷ И хришћанско и Спинозино схватање љубави она чита из перспективне мистичке духовне традиције, било да је она чисто духовна, каква је код хришћанских неоплатоничара, или пак пантеистичко-натуралистичка, каква је Спинозина. У његовој *amor dei intellectualis* љубав се манифестује „као највиша веза између људског духа и бога”,²⁸ а Аница Савић Ребац указује на њено неоплатонистичко исходиште, које се испољава и у томе што Божја љубав јесте љубав према самој себи. Бог воли све што је створено, али не као створено, него оно што је својим суштинским карактером божанско, те је и људска љубав према Богу и сама „један део те бескрајне љубави којом Бог самог себе воли”.²⁹

Ван њеног видног поља, нажалост, остаје православна, византијска мистика – изузимајући Максима Исповедника, којег спомиње на само једном месту – као и врло специфично и оригинално разумевање љубави руских филозофа и књижевника. Премда се српском књижевношћу и филозофијом темељито бавила, те остварила изузетно вредне резултате, исто тако изненађује то што ова ауторка не посвећује никакву пажњу *Слову љубве* деспота Стефана Лазаревића.³⁰ Било како било, тема Ероса је толико широка и неисцрпна да

27 Уп. Аница Савић Ребац, *Хеленски видици*, избор и предговор Предраг Вукадиновић, Култура, Београд, 1966, стр. 28–63.

28 Уп. *ibid.*, стр. 48.

29 Уп. Спиноза, *Етика*, прев. Ксенија Атанасијевић, Београд, ³1983, стр. 273.

30 Можда је један од разлога за такво изостављање то што је сматрала, по нашем мишљењу погрешно, да српски средњовековни теолошки писци нису могли изићи из догма-

се тешко може захватити потпуно целовито, тако да избор писаца које ћемо разматрати често зависи од тога како одређујемо своје истраживачке приоритете. Очигледно је пак да су античко наслеђе, а посебно платонистичка и неоплатонистичка традиција, те Дантеова поезија и Спинозина филозофија, нашој ауторки ближе, познатије и плодносније теме за истраживање него што су то византијска или руска филозофија и књижевност.

Намера нам није да у свим појединостима разматрамо и потанко анализирамо њене еротолошке рефлексије, већ оне које су, по нашем мишљењу, конститутивне за недовршени еротолошки пројекат Анице Савић Ребац. Прво ћемо испитати њено на први поглед парадоксално схватање „двоструке”, а истовремено и јединствене природе Ероса, почевши од Хесиода, Ферекида, Емпедокла, преко грчке књижевности: лирике и трагичког пеништва, све до платоничког схватања Ероса, које она није подробно и до краја развила и артикулисала, према је на њену еротологију имало највише утицаја. Потом ћемо показати како њен целокупни еротолошки пројекат има смисла уколико се разуме кроз призму спекулативне метафизике светлости, коју смо у основним потезима оцртали у овом потпоглављу.

4. „Двострукост” и јединство космичког Ероса

Већ је у литератури о Аници Савић Ребац истакнуто како је она настојала да промисли јединство двоструке личне и надличне природе Ероса.³¹ Занимљиво је то да је у историји грчке мисли о Еросу, на основу увида Анице Савић Ребац, могуће уочити два инверзна тока: први је процес ослобађања од најстаријих култских, митских представа о Еросу као личном божанству у правцу тога да он постаје космички принцип, а други је заправо обратан процес, где се космички Ерос транспонује у људску сферу и постаје оличење афективне стране личности.

Та веза између личног и надличног Ероса јасно се испољава већ у Хесиодовој *Теогонији*, где се еротска теогонијска и космичка моћ аналошки описује посредством моћи која се показује у сексуалном спајању мушког и женског. Према износи проблематичну тврдњу, којом негира да

тике и аскетизма. Уп. Андрија Стојковић, *Развитак филозофије код Срба (1804–1944)*, Слово љубве, Београд, стр. 418.

31 Уп. *ibid.*, стр. 417–418, као и Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд, Плато, 2009, стр. 234–235.

је Хесиодова „генијална замисао космогонијског Ероса”,³² те истиче како су на њега утицале „спекулације најстаријих орфичара”,³³ Аница Савић Ребац пак признаје да почевши од њега добија на значају управо јединство тог двојства личног и надличног, људског и надљудског Ероса, што доводи, уз „очување” тог двојства, све више до успостављања Ероса као творачког принципа, демијурга који својим дејством омогућава рађање свих богова и настанак свега осталог. Њега су касније следили теогонијски песници Фе-рекид, звани Музеј, и Епименид и Акуселај,³⁴ при чему Аница Савић Ребац нарочито наглашава улогу Ферекида, по којем је творачки принцип Зевс, али „сједињен с Еросом”, и то тако што се претвара у њега.³⁵ Према мишљењу наше ауторке утицај старих орфичких списа протеже се кроз целокупну грчку теолошку и филозофску мисао.³⁶

Аница Савић Ребац није настојала да филозофски промисли само ту супротност. Она уочава још неколико повезаних парова „супротица” (израз који она преузима од Лазе Костића, њој тако сродног песника и мислиоца) одређујућих за разумевање природе Ероса;³⁷ а то су опозити: мушко–женско, креативно–деструктивно, као и интелектуално–духовно и страшно. Супротност мушког и женског, која показује да пре свега „разнополност” уноси креативни потенцијал, испољава се већ у езотеријском учењу, где је он и „најлепши” и „најлепша”, а сигурно врхуни у Аристофановом чувеном миту из *Гозбе* у представи о праљудима као андрогиним бићима.

Та „двополност” љубави у антици види се и у томе што је она оличена у два божанства: Еросу и Афродити. У грчкој култури тај однос је врло сложен: Ерос је каткада приказан као надмоћан, каткада од Афродите зависан, а понекад се јавља као њој супротстављен. Битно је истаћи да тај однос не треба интерпретирати само као однос између мушког и женског принципа (уједно зато што се и сам Ерос представља као двополан) већ и да је, за разлику од Афродите, богиње превасходно полне љубави, Ерос пре свега

32 Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 48.

33 Уп. *ibid.*, стр. 48.

34 Уп. *ibid.*, стр. 55.

35 Уп. *ibid.*, стр. 56

36 Уп. *ibid.*, стр. 57.

37 О духовној блискости Анице Савић Ребац и Лазе Костића пише и Винавер, позивајући се управо на њене речи. Уп. *Дела Станислава Винавера*, књ. 5 (*Заноси и пркоси Лазе Костића*), приредио Гојко Тешић, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 34–35, напомена 2.

мисаони, спекулативни и космички принцип, те чак и када у Емпедокловој поеми Афродита поприма космичку димензију (постаје митско име за једну физичку силу), она је свету иманентна сила, а не трансцендентна, што је Ерос у највећем броју претплатоновских интерпретација.

Попут Лазе Костића, и Аници Савић Ребац је Емпедокле нарочито близак мислилац и по стилу и по садржају своје филозофије, те и по томе што је смео и консеквантан мислилац. Тумачење његовог схватања љубави двоструко је значајно за нашу ауторку: прво, стога што је у његовој филозофији природе појам љубави, односно пријатељства један од кључних концепата; и, друго, зато што је Емпедокле своје рефлексије артикулисао у песничкој форми изузетне књижевне вредности.

Као што смо већ на почетку овога рада нагласили да Аница Савић Ребац одређује место својих еротолошких промишљања између филозофије и књижевности, тамо где готово нестају границе ове две области духа, затим она проучава филозофске и спекулативне домете књижевности, те мистичко-поетску или метафоричку страну филозофских дела. Према мишљењу наше ауторке, Емпедокле се свесно определио³⁸ за песнички начин изражавања својих мисли, што значи да је он могао писати и у другој форми, те његово опредељење представља показатељ тога да је сам Емпедокле сматрао како је песнички израз најбољи начин за презентовање његових филозофских рефлексија. Наравно, тешко је одредити која је била ауторова интенција у овом или пак неком другом случају, будући да се не може тачно утврдити ментални садржај нечије свести, поготову када је реч о мислиоцима из далеке прошлости. Па ипак, врло је индикативно то што он бира песнички израз за исказивање својих мисли – можда управо зато што тај израз најадекватније изражава природу његових рефлексија, односно отуда што неким алузивно-метафоричким садржајима његовог мишљења најбоље одговара песнички израз.

Аница Савић Ребац тачно уочава да супротстављене силе *φιλία* и *νεῖκος*³⁹ преовладавају у одређеној космичкој фази, а хармонија се не успоставља онда када су обе супротности у складу. Напротив, то су супротстављене силе које једна другу искључују, те се хармонија и јединство обезбеђују тек када

38 Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 69.

39 О односу ових двеју супротстављених сила у Емпедокловој филозофији упоредити један од најутицајнијих текстова на ту тему: F. Solmsen, „Love and Strife in Empedocles’ cosmogony”, у: *Phronesis* 10 (1965), стр. 109–148.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

дође до превласти једне космичке силе, и то позитивне силе привлачења међу елементима. Она исправно примећује да, за разлику од монистичких онтологија, у којима је Ерос средишње творачко начело, у Емпедокловој дуалистичкој онтологији *φιλία* је принцип који тежи јединству, успоставља га и онда у потпуности „завлада”.

Емпедокле се користи разним именима –Афродита, *φιλία*, *φιλοφροσύνη* – како би изразио силу која функционише и на космичком и на социјалном и лично-психолошком плану.⁴⁰ Аница Савић Ребац с правом истиче изражену тенденцију, видну у Емпедокловој филозофији, да „митизује космичке принципе и интелектуализује божанства”.⁴¹ Премда наша ауторка не настоји да реконструише Емпедоклову филозофију природе, већ да испита његов појам љубави, јер се управо то уклапа у проблемски еротолошки контекст њене расправе. Она нарочито наглашава како Емпедоклова *φιλία* функционише на свим тим плановима. Испољава се као сила привлачења, хармонизовања и уједињавања у домену космологије, као „афродизијска страст” на унутрашњем психолошком плану, те на социјалном плану као *φιλοφροσύνη* као пријатељска, општечовечанска љубав.

Аница Савић Ребац сматра да је ова социјална конотација Емпедоклове љубави, коју он изражава речју *φιλοφροσύνη*, претеча хришћанског човекољубља.⁴² Филозофски значај тог појма она види и у томе што Емпедокле сматра да *φιλία*-у треба посматрати не чулима, већ умом, премда је, додајемо, видна и свеприсутна у чулима опажљивом свету и, уопште, у нашем искуству.⁴³ Она га сматра првим филозофским представником мистике која у себи обједињава „антропоморфно схватање космоса” и „космичко схватање човека”; то је, дакле, „мистика” која открива дубљу унутрашњу срођеност микро- и макросвета, човека и космоса, унутрашњих и космичких сила.

Па ипак, Емпедоклова филозофија би се тешко могла назвати „мистичком”,⁴⁴ како у погледу сачуваних фрагмента његове поеме „О природи”, тако и с обзиром на њихову потоњу рецепцију, без обзира на то што су у њој изражени митопоетски елементи, те се космички феномени објашњавају

40 Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 74.

41 *Ibid.*, стр. 69.

42 *Ibid.*, стр. 72.

43 Уп. *ibid.*, стр. 69.

44 О односу „мистичког” и „материјалистичког” код Емпедокла видети познат Лонгов (А. А. Long) чланак: „Thinking and sense-perception in Empedocles: mysticism and sense-perception”, *Classical Quarterly* NS 16 (1966), стр. 256–276.

антропоморфним метафорама. Много је ближа духу Емпедоклове филозофије Гатријева формулација да је он сјединио „рационално мишљење са мистичком егзалтацијом”. Пошто, због тематског оквира овог текста, није могуће улазити у све аспекте Емпедокловог мишљења, довољно је рећи да тумачењу Анице Савић Ребац Емпедокловог појма *φιλία* можемо замерити то што недовољно узима у обзир натуралистичку димензију тог концепта, те улогу коју у емпиријском свету има *φιλία* као физичка сила привлачења, која тежи спајању четири основна, несводива и вечна „корена” свих ствари. Ван њеног видног поља остаје и то што је бројним увидима – па и овим да су основне силе које делују у природном свету: сила привлачења и одбијања, атракције и компулзије – Емпедокле постао претеча модерне природне науке. Па ипак, описивање слојевитости и комплексности његовог појма љубави засигурно представља допринос Анице Савић Ребац у расветљавању овог појма у нашој литератури о предсократовцима.⁴⁵

5. Двострукост и јединство психолошког Ероса у лирици и трагедији

Процес интернализације Ероса од космолошке сфере ка душевном животу човека Аница Савић Ребац види у грчкој лирици и трагичком песништву. У раногрчкој лирици проговара субјективно, индивидуално ја песника погођеног и захваћеног снажном, каткада пустошећом љубављу. У поезији Архилоха, Сапфе, Ибика, Мимнерма долази до изражаја самоосећање и самоосетљивост индивидуалног ја, његов непоновљив доживљај унутрашњег себе, које се формулише у *ја*-исказима. Ова поезија се не зауставља само на описивању бурних, каткада „разарајућих” унутрашњих душевних стања, него постаје и нарочито уверљива када у сажетој форми описује и физиолошке реакције које прате такво душевно стање. Психосоматски симптоми љубави и с њом повезане љубоморе често се исказују као помрачење вида, па и као дрхтање, бледило, губитак гласа, те утрнуће чула, као осећање налик смрти.⁴⁶

45 Њено тумачење Емпедоклове *φιλία*-е увелико је инспирисано интерпретацијом Лазе Костића, што се види и по томе што га изричито и цитира на једном месту. Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 69.

46 Уп. *Lyrica Graeca Selecta* 199; као и српски превод Александра Гаталице: Сапфа, „Агали”, у: *Поезија старе Грчке*, стр. 58.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

Развој теолошко-филозофске мистике љубави и грчког песништва Аница Савић Ребац види као конгенијалан, те уочава њихову унутрашњу сродност, при чему су им и артикулација, модуси изражавања и носећи тон различити. Она се састоји, између осталог, и у истицању моћи, као и божанског карактера љубави. Па ипак, много тога новог уноси грчко песништво у односу на теолошко-филозофске рефлексије. Пре свега, то је понирање у унутрашњи свет појединаца, суптилно изражавање психолошких нијанси песниковог специфичног доживљаја љубави, те његов додир са животом, првенствено с властитим унутрашњим животом, што је у основи грчког песништва.

Сем тога, *почит* грчког песништва састоји се, како исправно запажа Аница Савић Ребац, и у томе што оно тако снажно и упечатљиво артикулише још једно двојство Ероса, а то је „психолошко двојство љубави”: оплемењујуће и деструктивне, умне и безумне, срећне и несрећне.⁴⁷ Хесиодов или Ферекидов Ерос, те Емпедоклова Афродита нису безумне силе које доводе до деструкције космоса, него, напротив, божански узроци сједињавања и хармоније у свету. Грчко песништво на јединствен, непоновљив и аутентичан начин поетски уобличава рушилачку, маничну и демонску страну љубави, која не нарушава светску хармонију, али нас лично изнутра подрива, нашу унутрашњу равнотежу нарушава, те, дакле, поприма ауто-деструктивну форму.

Но, ипак, Аница Савић Ребац се противи како Нестлеовом читању Еурипида, према којем је љубав за Еурипида „индиферентан појам”,⁴⁸ тако и разумевању грчког појма љубави, као нечега што је суштински и добро и зло. И ту лежи једна од поенти еротологије Анице Савић Ребац, према којој љубав није ни вредносно неутралан ни у аксиолошком смислу дуалистички концепт. Премда појаве љубави могу бити антиномичне, и добре и зле, и хармоничне и маничне, сâм „појам и суштина” љубави не могу бити зли, већ евентуално само „аберација с правог пута”.⁴⁹ По њеном мишљењу, психолошки деструктиван доживљај љубави није нешто што може служити као индикатор да је и сама суштина љубави деструктивна. Таквој рефлексији би се могло упутити критички интонирано питање: да ли је онда такво

47 Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 78.

48 Уп. *ibid.*, стр. 98.

49 Уп. *ibid.*, стр. 98.

манично испољавање љубави онда уопште појава љубави, те њена аберација или нешто сасвим друго?

Било како било, њено изнијансирано, суптилно улажење у семантичку и поетску бит Еурипидовог приказивања љубави усмерено је ка показивању тога да код овог трагичког песника – уза сву његову способност да изрази сложености и антиномичности људске природе, те самим тим и природе Ероса – преовладава племенита, благотворна љубав која се испољава у потпуном давању себе, у спремности на највећу жртву. Исто тако, Аница Савић Ребац истиче, врло ефектно формулишући своју мисао, како је Еурипид успео да споји „надличну моћ љубави” и „личну страст” драматизацијом дубоких процеса који се одигравају у човековом унутрашњем животу.

Тако је старо двојство, или пак сукоб личне и надличне љубави, Еурипид приказао и као унутрашњи сукоб, који се одиграва у личности између духовне, мудре и афективно безумне љубави. Интелектуално-духовни карактер Еурипидових трагедија врло је близак сензибилитету Анице Савић Ребац, те њеном поимању „двоструке” љубави као јединства које би требало да буде схваћено као страствено-духовна сила која нема само афективну већ и интелектуалну, што ће рећи духовну страну. Док је код Сапфе, Анакреонта, Алкмана и Ибика Ерос истовремено приказан и као „душевна сила” и као „лично божанство”, тек је Еурипид својим хуманизовањем и „одуховљавањем” Ероса успео да на најдубљи начин изрази душевно-духовно јединство, „славећи љубав која оплемењава”.⁵⁰

У том контексту је занимљиво приметити и то да у својим еротолошким студијама Аница Савић Ребац врло мало пажње посвећује стваралаштву песникиње Сапфе, која је пре свега песникиња љубави, и то истанчаног лирског сензибилитета. Чини се да разлог за то што у својим еротолошким радовима не показује довољно интересовања за тумачење стихова овог „Хомера у женском лику”,⁵¹ како ју је називао грчки песник Антипатар из Солуна, лежи у томе што је Сапфа описивала афективну страну љубави, непоновљивост осећаја заљубљености, неузвраћене љубави, љубоморе, а не интелектуално-духовну страну овог феномена, која је од средишњег значаја за Аницу Савић Ребац. Страствена интелектуалност, као и еротизовано рефлектовање духовних феномена – јесте оно што карактерише у великој мери еротологију ове српске ауторке.

50 Уп. *ibid.*, стр. 98.

51 Уп. *Anthologia Graeca*, 9.26.

6. Етички и надетички Ерос

Ерос има и своју етичку димензију, која је у грчкој култури увек повезана с питањем о врлини. Аница Савић Ребац истиче да се Ерос од најстаријих времена везивао за култ ратништва и такмичарско-ратничког пријатељства. Ерос мотивише ратнике за храбра дела и удружује војнике у боју. Његова улога се, међутим, не зауставља на томе. Далеко је важнија улога коју „дружење” и „пријатељство”, како с правом каже наша ауторка, треба да имају у погледу стицања опште врлине.⁵² Ту се може сагледати и његова улога у васпитном и образовном процесу, која је тако важна за Платонову паидеју.

У Еурипидовим описима „оплеменење љубави”, себедавања, спремности на највећу могућу жртву истакнут је такође етички аспект љубави. Такве облике испољавања љубави наговештава у извесном смислу и хришћански појам љубави, који се састоји у потпуном и безрезервном жртвовању самога себе зарад другог.

Па ипак, Аница Савић Ребац износи став да је „надетичка, у својој суштини, свака права љубав, не само духовна него и животна.”⁵³ Како протумачити тај необичан, у неку руку фаталистички исказ, поготову у светлу целине њених еротолошких промишљања? Аница Савић Ребац сигурно неће да каже како је љубав етички „индиферентан појам”, који је потпуно независан од добра и зла, што се види и из њене интерпретације како Емпедоклове и стоичке филантропије, тако и „племените” љубави јунакиња из Еурипидових драма. Тешко је сврстати Аницу Савић Ребац у аморалне еротологе, који би могли заступати становиште да је у љубави све дозвољено, па чак и оно што се противи принципима добра, врлине и части, што поприма појавни облик понижења, вређања, или ма каквог другог деструктивног односа према другом човеку.

Овај став Анице Савић Ребац пре би требало протумачити на следећи начин. Наиме, љубав, према њеном мишљењу, попут Платонове Идеје Добра, трансцендира све што спада у подручје „врлина” тако што као светемељујуће начело даје смисао и утемељење сваком појединачном врлом поступку. Таквим тумачењем се она много више приближава хришћанској љубави него што је можда и сама вољна да призна. Није ли Бог, којег

52 Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 96.

53 Уп. „Платонска и хришћанска љубав”, у: *Хеленски видици*, Култура, Београд, 1966, стр. 40.

апостол Јован изједначава с љубављу, управо оно што „трансцендира” све што бивствује, те „надвисује” и људски свет и све на људски начин схваћене врлине? Зар се тај „надвисујући” карактер хришћанске љубави не испољава у речима апостола Павла, које Аница Савић Ребац и цитира, да уколико „раздам све имање своје [...] а љубави немам, ништа сам”?

Тако схваћена љубав „трансцендира” сваки наш људски поступак дајући му смисао. Све што, дакле, чинимо, па чак и када морално исправно или врло поступамо, нема смисла ако ти поступци нису настали „из љубави” и нису дубоко прожети њоме, и то љубављу која није упућена апстрактном, свеопштем човечанству, већ јединственој и непоновљивој личности другог човека. Попут Аристотела, и хришћански мислиоци сматрају да човекове побуде за неки чин пре свега одређују моралну исправност неког поступка, а не сам тај чин по себи или његове могуће последице.

Речи и једног и другог апостола пак имају и врло битне етичке конвенције, те је њихов појам љубави само условно „надетичан”, што значи да истинска љубав има смисла само уколико се упосеби, те се „заволи” неко ко је ту са нама или поред нас, па чак и ако је највећи злочинац и грешник, јер се верује да се и таква личност може спасти. Човекова љубав се не испољава у декларативном исказивању љубави према Богу, што може да скрива и суптилну хипокризију, него се њен „божански карактер” манифестује у томе што се воли управо тај наш ближњи којег видимо и с којим живимо.

7. "Ερος и θάνατος

Мотив смрти Аница Савић Ребац не обрађује као засебну тему у својим еротолошким студијама, премда се он кроз њих провлачи. На најупечатљивији начин о њој говори када приповеда о Еурипидовим јунакињама које умиру из љубави, попут Алкестиде, чији чин има наглашену етичку димензију: то је „љубав из добротe”, те о Лаодамији из изгубљене Еурипидове драме *Протесилај*, од које су остали само шутири фрагменти.

Врло је симптоматично што је Аница Савић Ребац од свих женских ликова у Еурипидовим драмама, у чијим се деловањима испољавају различити облици еротског, управо Лаодамији посветила нарочиту пажњу. На основу сачуваних фрагмената заплет драме *Протесилај*⁵⁴ укратко би се

54 Уп. *Protesilaos*, фр. 65F8, у: *Fragmenta Euripides*, interum edit. *Perditorum Tragicorum Omnium*, nun primum collegit Fr. Guit Wagner.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

могао описати на следећи начин: Протесилај је грчки јунак који је погинуо у Тројанском рату. Из подземног света он долази на један дан својој супрузи Лаодамији. После тог сусрета, ношена неутољивом тугом, неиспуњеном жељом и дубоким очајем, она извршава самоубиство. Све се догађа као у неком сну, или „међ јавом и мед сном”, те као да симболизује „обострану чежњу Лаодамије за мртвим Протесилајем, а Протесилаја за живом Лаодамијом”. Аница Савић Ребац о односу Лаодамије и Протесилаја каже следеће: „Сам сплет еротских мотива око Протесилаја и Лаодамије садржи скоро све психичке могућности такве љубави изнад живота и смрти: чежњу и ове и оне стране гроба, тражење утехе у слици и сну, оживљавање мртвог силином чежње, и умирање, или у наручју драгог, или од чежње, или самоубиством.”⁵⁵

Занимљиво је како се Ерос, који, иначе, симболизује виталност и живот, овде трансформише у љубав која је „изнад живота и смрти”. Лаодамијина љубав, како је ми схватамо, поприма једну сасвим нову димензију – она постаје „надживотна”, не у том смислу што негира живот, већ стога што је изнад и више од живота, а за њу се жртвује без обзира на то да ли би се у овом или неком другом случају могло навести било какво етичко оправдање за тај њен чин. Можда је управо то Аница Савић Ребац имала у виду кад је говорила о „надетичком” карактеру сваке, па и животне љубави.

И доиста, Лаодамијина љубав оживљава властитом пројекцијом свог мртвог супруга, да би онда, због тога што је све то само један трен и сан, суочена са бесмислом живота у ишчекивању немогућег, сама себи одузела живот. Она је осетила, доживела, а можда и разумела да је њена љубав у овом свету сведена на пуку жељу, а да права љубав наступа онда када имамо коме да је дарујемо. Њена се љубав не може људским аршинима мерити, она се не може ни осуђивати ни величати, она нема етичку димензију, али се без ње не може живети. Љубав прелази у једну другу, духовну сферу, она надлази и све људско, и животно, и саму чињеницу смрти, она је „надвисила” све што можемо поимати, разумети и изрећи.

Када је реч о еротолошким промишљањима Анице Савић Ребац ово место није значајно само као тумачење Лаодамијине љубави, таквог облика Ероса који је „надетичког” карактера и који својим „надживотним” карактером тежи да превазиђе границе живота и смрти. Став да без те једне и јединствене љубави и није вредно живети било је њено животно уверење.

⁵⁵ Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 100.

А ниједно животно уверење није тако снажно и аутентично као оно за које се свесно заложи властити живот, што је Аница Савић Ребац и учинила.⁵⁶

8. Мистика светлости и метафизичко јединство Ероса

Почетне рефлексije Анице Савић Ребац о природи љубави у *Предплатонској еротологији* нису без разлога повезане с њеним промишљањима изреченим на крају овог списка. Као што смо назначили већ у трећем одељку нашег текста, спекулативна мистика, односно метафизика светлости, представља једну од кључних претпоставки еротологије Анице Савић Ребац. У редовима који следе ући ћемо на детаљнији начин у разматрање светлосне симболике присутне у грчким, метафизичко-мистичним спекулацијама о природи еротског, да бисмо на крају показали како Аница Савић Ребац тумачи метафизичко двојство, односно јединство еротског.

У првом поглављу своје кључне расправе о Еросу – индикативно названом *κάλλιστος* („најлепши“), што представља израз који се јавља у Хесиодовој поеми – Аница Савић Ребац истиче његов „светлосни карактер“,⁵⁷ који се испољава почевши од орфичке теогоније и Хесиода, преко лирике VI века, све до спекулативне рефлексije о њему код Парменида. Ово повезивање протеже се кроз готову целокупну еротолошку расправу Анице Савић Ребац, при чему на космолошком плану светлост значи принцип настанка, живота, за разлику од мрака као симбола смрти, нестајања.

Такву симболику она уочава још у Хесиодовим теогонијским промишљањима, артикулисаним у песничкој форми, у којима се Ерос на самом

56 Према сведочењима Станислава Винавера, Аница Савић Ребац је извршила самоубиство у „савршено свесном тренутку“. Симптоматично је то што је она запитала Винавера, преведећи Лукреција, како филозоф Бергсон гледа на римску свесну одлуку да се оконча живот самоубиством. То, чини се, говори у прилог тези да је њен дух интензивно размишљао о самоубиству и могућим етичким консеквенцијама таквог чина. Уп. Станислав Винавер, *Београдско огледало*, приредио Гојко Тешић, Београд, Службени гласник, 2012, стр. 213–214.

57 О разумевању односа Ероса и светлости (*phanes*) у ширем европском контексту пише Сандра Дучић Колет (Sandra Dučić-Collette) у тексту посвећеном професорки Ксенији Марицки Гађански под називом „Classical Philology or the Third Humanism. The Unpublished Correspondence of Anica Savić-Rebac and Hans Leisegang“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, бр. 10, 2008, стр. 229–237.

почетку *Теогоније* уводи као праузрок свег космичког спајања, рађања и настајања, и чијим су деловањем из Ереба (бога таме) и Ноћи настали Дан и Етер – дакле, светлост. Он је управо „најлепши” зато што је омогућио јављање светлости и свега видљивог, те настанак богова и космичких процеса.⁵⁸ Нашој ауторки је циљ да, указујући на ране грчке песнике и филозофе, покаже како заправо сви ови врло стари грчки извори упућују на дубљу повезаност између љубавних и светлосних сила, те да тврди, ослањајући се на немачке ауторе попут Рајнхарта,⁵⁹ како ове силе, будући да су „животодавне”, и сам живот не само да потврђују већ га и стварају.

Аница Савић Ребац утврђује да постоји дубока сродност еротских и светлосних сила, што се испољава како код теолошких песника, тако и у Парменидовој филозофској поеми. То указује и на неодвојивост филозофског, теолошког и књижевног садржаја, те да се проблематика Ероса не може исправно реконструисати уколико се сви ови списи не узму у обзир. У најстаријим грчким теолошко-филозофским поемама Ерос не фигурише само као појам, већ и као симбол са многострукошћу својих значења. Поврх тога, нешто што ми разлучујемо као књижевно, теолошко и филозофско – у времену кад је настало било је нераздвојиво, срасло, органски спојено.

Своје истраживање о Еросу Аница Савић Ребац у дисертацији и завршава рефлексијама о вези љубавне и светлосне метафизике. Подсетимо се само једног места из *Државе*⁶⁰ – које, нажалост, Аница Савић Ребац не наводи – где се Платон користи метафором сексуалног прожимања како би описао стопљеност, нераскидиву повезаност субјекта и објекта сазнања када је реч о спознаји Идеје Добра. Она је таквог карактера да онога који успе да је спозна потпуно просветљавајући мења, те води до његовог целовитог преображаја како на духовно-интелектуалном тако и на сваком другом плану; тим сазнањем он постаје сасвим друга личност.

Аници Савић Ребац очигледно је блиска платонистичка традиција, у којој симболика светлости игра тако значајну улогу како на епистемолошком тако и на метафизичком плану. На метафизичком плану сам извор светлости, Сунце, пореди се са Идејом Добра, последњим праначелом свега што јесте, у чувеној Платоновој аналогiji са Сунцем из шесте књиге *Државе*, или се пак у неоплатонистичким космологијама настанак света пореди са еманацијом зракова светлости из неког светлосног извора. Аница Савић

58 Hesiodus, *Th.*, 120–130.

59 Уп. К. Reinhardt, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Bonn, 1916.

60 Уп. *Resp.* 490b.

Ребац посебно скреће пажњу на епистемолошки план, односно на „мистичку теорију сазнања”. На епистемолошкој равни непосредно сазнање ностичких објеката описује се као изненадан „блесак светлости који расте”,⁶¹ дакле, као такво когнитивно стање када нам ствари до тада непознате и мрачне постају видне и јасне.

Наша списатељица своју поенту о томе да филозофска мистика платонистичке провенијенције, чији је еротика нераскидиви део, најбоље показује у тумачењу неколико значајних места из Платонових дијалога, те на Платонове речи где је Ерос и орган за виђење и „чедо визије”. У Платоновом миту из *Федра* преовладава светлосна симболика оличена у слици о крилатој души, односно коњима и крилима, који су важили за светлосне симболе.⁶² Исто тако мистичко присећање и виђење Идеје Лепог, што представља опис мистичког сазнања, јесте прожето Еросом, који зауставља махниту, деструктивну љубав и отвара очи за ону истинску. На крају Сократове беседе у дијалогу *Гозба* описује се стицање сазнања као пут еротске иницијације који се довршава у мистичкој визији Лепог по себи, непосредном, интуитивном сагледавању онога што је апсолутно Лепо.

Према за Платона Ерос губи космолошко значење, будући да се од најстаријег бога детронизује у демона, што ће рећи посредника између људског и божанског, он не престаје, како тачно примећује Аница Савић Ребац, да игра значајну улогу у сазнању, јер, да бисмо нешто сазнали, морамо бити крођени са тиме, морамо то волети. Њена теза – да „светлосну” функцију Ероса преузима крилата Душа из *Федра*, која сама бива дивинизирана – није без покрића.⁶³

Наравно, да бисмо се могли запитати колика је улога „мистичног” у односу на „рационално” када је реч о Платоновом схватању узлазних степеница у еротизованом успињању у сазнању на јединствени начин описаном у дијалогу *Гозба*.⁶⁴ Каква је повезаност између љубави према „лепим пословицама” или пак „лепим наукама” са мистичким сазнањем? Сем тога, уколико се то место упореди са сличним описом вертикалног уздизања ка сазнању Идеје Добра у *Држави*,⁶⁵ где се изричито тврди да се рационалним, дискурзивним путем, преко математичких наука, доказа и дефиниција успињемо

61 Уп. *Седмо писмо*, 341c–d5.

62 Уп. *Phaidr.* 253 ff.

63 Уп. *Phaidr.* 252c–254d.

64 Уп. *Symp.* 210a–211b.

65 Уп. *Resp.* 511b–e.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

до сазнања последњег начела свега што јесте, такав опис се не може назвати мистичким сазнањем, већ рационалним, методски промишљеним доласком до дефиниције нечега, побијањем противничких становишта или пак доказивањем полазећи од највероватније хипотезе.

Било како било, наша ауторка је у праву да се то сазнајно уздизање и усавршавање завршава у ноетичком увиду у највише предмет знања, при чему се опис таквог сазнања управо подударе са оним што се назива „мистичком” визијом, изненадним, потпуним, обасјавајућим сагледавањем нечега што је до тада било непознато и скривено. Аница Савић Ребац јесте у неку руку у праву када тврди да је „саме светлосне елементе” Платон „транспоновео у област сазнања”, премда је, по нашем мишљењу, процес сазнавања, како га је схватао Платон, методски и рационално промишљен пут који може, али и не мора увек кулминирати „светлосним увидом” у највиши предмет који се може спознати.

Поставља се питање зашто је Аница Савић Ребац управо у Платоновом или Диотимином учењу видела „врхунац”⁶⁶ грчког схватања Ероса, будући да Ерос код Платона више није ни најстарије, ни најмоћније божанство нити један од основних метафизичких принципа. Платонова Диотима Ерос схвата као потребу, која је по дефиницији непотпуна, са недостатком, мањкава и као таква остаје, чак и када тежи ка највишем Добру. Она је увек између онога што није Добро и Добра самог, између знања и незнања, између ружноће и Лепоте. Платонов Ерос никада не престаје да буде, чак и када тежи највишем принципу, мањкав, недовољан, те самим тим и несавршен.

Премда се у извесном смислу можемо сложити са Аницом Савић Ребац, када каже да је Платон у својим еротолошким промишљањима успео да обједини надличну и личну љубав,⁶⁷ страсну и духовну, будући да Ерос није само принцип људске креативности, већ опште животне, те такође

66 Уп. Андрија Стојковић, *Развитак филозофије код Срба (1804–1944)*, Слово љубве, Београд, стр. 417–418.

67 Овај тачан увид износи Слободан Жуњић – да је основна теза еротолошких промишљања Анице Савић Ребац управо то да је Платон у својој филозофији објединио „лични и надлични Ерос, чији је процес хуманизовања космичког Ероса доведен до синтезе духа и апсолута”. Уп. Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд, Плато, 2009, стр. 234–235.

Могли бисмо додати и то да Аница Савић Ребац неоправдано сматра како Платонова метафизичка еротологија у појму Ероса синтетиче дух и апсолут, пошто Платон одређује Ерос само као тежњу ка апсолуту, ка савршенству ноетског „света”. О томе смо подробније расправљали у главном делу текста.

страствени карактер Ероса Платон сједињује с најдубљим интелектуалним прегнућем, које, уколико је плодотворно, мора бити њиме прожето. Не види се, међутим, како је Платон успео да синтетизује космичку и човечанску љубав, како то тврди Аница Савић Ребац, будући да Платонов Ерос није уопште космолошки појам, нити пак на космолошком плану врши било какву функцију. Уколико хоћемо да будемо интерпретативно благонаклони према овим њеним неопрезно исказаним речима – с обзиром на то да и сама тврди како је у Платоновом појму Ероса „потиснут космогонијски моменат – могли бисмо рећи да је Платон творачку функцију Ероса с космичког пренео на људски свет, те Ерос као посредник између људског и божанског покреће стварање на свим плановима, а своје највише домете испољава у људској креативној делатности, окренутој ка сазнању „самог трансцендентног принципа“.⁶⁸ Аница Савић Ребац је у праву кад каже да је процес сазнајног успињања усмерен ка непосредном сазнавању највиших интелигибилних ентитета истовремено и процес еротизације, у којем, према њеном мишљењу, врхуни дотадашње грчко поимање Ероса. Од Платоновог разумевања Ероса Аница Савић Ребац иде и корак даље, и то у правцу прихватања Платиновог и, уопште, неоплатонистичког схватања Ероса, где љубав није само „посредник“ ка трансценденцији, већ и сама трансценденција.

Хришћански појам агапеа, за који и сама тврди да је сложен концепт,⁶⁹ Аница Савић Ребац није протумачила целовито, већ само у недореченим знацима, а у одређеним сегментима и сасвим произвољно, када, на пример, каже да је агапе, љубав Божја, таква љубав која бира, те је усмерена само на свога Сина.⁷⁰ Она пак тачно указује на то да је неоплатонизам непосредно или посредно утицао на хришћанске мислиоце у чијим је списима метафизика светлости задобила можда свој најдубљи и најупечатљивији израз. Већ у чувеном тринаестом поглављу Прве посланице Коринћанима апостола Павла, у чијим посланицама иначе значајну улогу игра светлосна симболика, Аница Савић Ребац указује на повезивање љубави с мистичким сазнањем. Оно се састоји, како она исправно запажа, већ у томе што апостол

68 Уп. Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 119.

69 Уп. „Платонска и хришћанска љубав”, у: *Хеленски видици*, Култура, Београд, 1966, стр. 32.

70 Уп. *ibid.*, стр. 34.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

Павле говори о духовним плодовима (*ta pneumatika*), те са „пророштвом, тајнама, знањем”.⁷¹

Духовни рад и прегнуће јесу нешто што је вредно, што треба стицати, али је недовољно, уколико није спојено с љубављу. Сви ови духовни дарови у нашим пролазним животима могу нестати, док смо у љубави сједињени са оним што је вечно, с Богом. Понирање у тајне љубави „надмашује” понирање у тајне знања, мистика љубави је апостоу Павлу изнад мистичког знања, премда једно никако не искључује друго. Речи апостола Павла не морају имати платонистичко порекло,⁷² премда је тачно да су блиске духу платонизма и неоплатонизма, нарочито на оним местима у посланици где се ментално стање нејасног виђења одраза у огледалу контрастира са истинским сазнањем „лицем у лице”, мистичким потпуно савршеним спознавањем.

9. Уместо закључка

Ретко коме је пошло за руком да на филозофски и спекулативан начин постави једну од најзначајнијих тема у историји људског духа и да њу обради у синтетичком облику. У таквом једном подухвату дошли су до изражаја образованост Анице Савић Ребац, њено познавање проблематике и историјскофилозофске рецепције, оригинални увиди, те заступање властитог става, нарочито када је реч о спорним питањима. Наша ауторка настоји да покаже „генезу” појма Ероса, премда свесна ограничености „генетичког метода”, те неретко успева у еротолошким промишљањима да реконструише сложени сплет различитих момената који конституишу феномен еротског у теолошким, филозофским и песничким делима која се нису схватала као да припадају различитим „жанровима”, нарочито, на почетку европске цивилизације, у старој Грчкој. Аница Савић Ребац настоји да своје становиште у истраживању ове проблематике одреди тако што га смешта између филозофије и књижевности, не само стога што анализира филозофске и песничке творевине већ и зато што хоће да рефлектује додирне тачке између песничких дела и филозофских рефлексија.

У основи еротолошких промишљања Анице Савић Ребац налази се херменеутички став да феномен еротског треба разумети у ширем и сложеном духовном контексту, те да еволуцију тог феномена треба сагледати из

71 Уп. *ibid.*, стр. 35.

72 Уп. *ibid.*, стр. 35.

перспективе мистичке метафизике, и то одређеног профила. То је мистичка метафизика, у којој симболика љубави, светлости и лепоте игра одлучујућу улогу, а чији развој можемо пратити још од „тајних” орфичких списа, Хесиода, Ферекида, Парменида и која свој врхунац доживљава у Платоновој и неоплатонистичкој филозофији. У традицији духовне мистике љубав, светлост и лепота нераскидиво су повезани.

Елементе такве традиције Аница Савић Ребац види и у лирском грчком песништву, у којем долази до „интернализације” космичког Ероса, премда је у грчкој лирици, где је светлосна симболика⁷³ такође изражена, присутна и његова дивинизација. „Двострукост” личног и надличног Ероса теолошких и филозофских спекулација овде бива замењен супротношћу афективног и духовног Ероса, маничне и врлином оплемењене љубави. У Еурипидовом трагичном песништву назире се управо јединство олично у превласти племените, мудре љубави над пуко афективном и маничном страшћу.

Тек је Платон, према мишљењу Анице Савић Ребац, консеквентно промислио смисао различитих двојстава конститутивних за еротологије својих претходника, попут двојства личног и надличног, људског и космичког, мушког и женског, те афективног и духовног Ероса. Ероса као космичког бога он детронизује додељујући му функцију посредника између људског и божанског, а да му притом није одузео демијуршку функцију, која се састоји у свим облицима људске креативности – од стварања потомства, преко креације песничких, научних и филозофских дела, све до могућности сагледавања највиших, ноетских ентитета, што се описује у његовим делима неретко и симболиком светлости. У свом појму Ероса као посредника он је објединио не само појмове личног и надличног ероса, него и афективног и духовног, у том смислу да је еротска страст оплемењена снажно израженом интелектуалном компонентом.

Као што је већ више пута у овом раду истицано, у делима Анице Савић Ребац платонистички начин мишљења и расуђивања стално се испољава, чак и када о њему не говори, и без обзира на то што овој, за њу пресудној еротологији није посветила ниједан засебан текст. То се неоспорно може тврдити иако Аница Савић Ребац не следи све Платонове увиде и све кораке у његовом извођењу.

73 У вези с присуством светлосне симболике у делима раногрчке лирике упоредити: Аница Савић Ребац, *Предплатонска еротологија*, Књижевна заједница Новог Сада, 1984, стр. 86.

ФИЛОЗОФСКО И КЊИЖЕВНО У МИСТИЧКОЈ...

Истицањем интелектуалне, духовне стране еротског, те његове метафизичке позадине, Аница Савић Ребац је еротолог платонистичке провенијенције, те је њено схватање љубави без сумње снажно, ако не и најснажније прожето Платоновом филозофијом. Од свих супротности које она уочава као конститутивне за грчко разумевања Ероса чини се да је за Аницу Савић Ребац одређујућа супротност афективне и интелектуалне компоненте Ероса, које она, следећи Платона, рефлектује у њиховој нераскидивој повезаности. Она, дакле, настоји да консеквентно промисли ова два пола Ероса у њиховом јединству као духовну страст или страствену духовност.

Осим тога, њена мисао је усмерена и даље од онога што је написала, а то је духовна традиција хришћанског неоплатонизма, која је за њу, додуше, више платоничка, него хришћанска, где долази до потпуног сједињавања еротологије и метафизике, односно духовно-интелектуалног Ероса и самог трансцендентног Бога. Томе је пандан песничка традиција ренесансе, такође платонички инспирисана, у којој је лична, субјективна љубав прожета оном божанском. Својим синтетичким поимањем Ероса у историји грчке културе, са уочавањем комплексних духовно-историјских веза које конституишу овај појам, те најпосле увиђањем да једно такво истраживање може имати свој продужетак у даљем развоју људског духа – Аница Савић Ребац је неоспорно оригиналан мислилац у српској култури. Рефлектовање средишњих духовних феномена у њиховим историјским менама, али и тежња да се уочи неки дубљи континуитет између њих, сем пуког временског, представљају завештање и аманет који је оставила Аница Савић Ребац свима нама који те феномене покушавамо да филозофски промислимо.

ИРИНА ДЕРЕТИЋ

IRINA DERETIĆ
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

**Between Philosophy And Literature:
Mystical Erotology Of Anica Savić Rebac**

Abstract: Three presuppositions are fundamental for understanding the erotology of Anica Savić Rebac. These are: 1. the relationship between philosophy and literature; 2. the uniqueness of her method; 3. the tradition of mystical thought. In this paper, I have attempted to point out that Anica Savić Rebac had presented a coherent and special account of Eros which is even original to some degree. Also, I have critically discussed her main reflections of the ancient Greek concept of Eros, in order to determine the merits of her „mystical” erotology which is Platonic in its essence. In this context, I have pointed out that her stance, as well as her analysis, is mainly philosophical.

Key words: Anica Savić Rebac, Eros, Philosophy, Literature, Platonism, Mystical Erotology.